

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

ՏԳԹ. Տ. ԶԱԽԷՆ ԱՐՋՈՒՄԱՆԵԱՆ

«Ազգապատմության» չորրորդ հատորի պատրաստության երբ ձեռնարկեցինք ընդհանուր գործը երեք մասերու վերածեցինք, որոնցմէ առաջինը կը ներկայացնէ ներկայ հատորը: Այդ երեք մասերն են.

ա. Տ. Տ. Գեորգ Ե. Սուրենեան

(1911-1930)

բ. Տ. Տ. Խորեն Ա. Մուրատբեգեան

և Տ. Տ. Գեորգ Զ. Չեօրեքմեան
(1930-1955)

գ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Պալեան

(1955էն մեր օրերը):

Ուրախ ենք որ կարելի եղաւ լրացնել առաջին մասը ու զայն հրատարակութեան յանձնել: Յոյս ունինք որ հետագային մնացեալ բաժիններն ալ պիտի կարենանք շարադրել եւ հրատարակել եթէ Տէր կամեսցի: Ներկայ հատորին համար ընթերցողներ նկատի ունենալու եմ հետեւեալ պարագաները:

1. Նկատի ունենալով որ «Ազգապատմության» մեծանուն հեղինակը՝ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, որ իր երրորդ հատորը հասցուցած է մինչեւ 1910, ինչ ինչ պատճառներով զանց ըրած է շարք մը նիւթերու, դէպքերու եւ դէմքերու շարադրութիւնը Գեորգ Ե. կաթողիկոսի ընտրութիւնը նախորդող տասնամեակին պատկանող, մենք անհրաժեշտ նկատեցինք աւելցնել զանոնք 48 յօդուածներով, ու դասաւորել Մատթէոս Բ. Իզմիրեան կաթողիկոսի անուան ներքեւ, թէ իսկ այդ դիպուածները մեծաւ մասամբ պատահած ըլլան իրմէ տասնամեակ մը առաջ: Թերի մնացած այդ նիւթերը այս կերպով պիտի ամբողջացնեն շրջանի պատմութիւնը, եւ ընթերցողները պիտի գտնեն առ հասարակ անհետ մնացած դէպքերու վերլուծումն ու շարայարութիւնը

որպէս առաջն եւ որպէս անբաժան մաս շրջանի պատմութեան:

2. Մօտեն հետեւեցանք Օրմանեանի ոճին, դրութեան եւ բովանդակութեան, օգտագործելով աղբիւրներու նշանակութեան համար որդեգրած իր պարզ դրութիւնը, յօդուածներու շարայարութիւնը, որոնց թուահամարները եղան ուղղակի շարունակութիւնը Օրմանեանի վերջին յօդուածի թուահամարին՝ որ է 3148: Հետեւելով Օրմանեանի յապաւեցինք պարբերութեան օգտագործումը եւ պահեցինք զոչ սինակներու էջադրութիւնը, առանց սակայն իրքեանչիւր սինակի էջաթիւ մը տալու: Հետեւեցանք նաեւ բովանդակութեան եւ ջանացինք առաւել կամ մուգ չափով տալ այնքան մանրամասնութիւն որքան հարկ էր տուեալ դէպքի մը նկարագրութեան համար: Զգալի է թերեւս որ մեր շարադրանքը աւելի ամփոփ է քան Օրմանեանինը, եւ սակայն ոչ թերի իր բովանդակութեամբ:

3. Դէպքերու թուականները մինչեւ դեկտեմբեր 31, 1917 հին տոմարով նշանակուած են, բացի 1915 ապրիլ 24էն ու անոր յարակից դէպքերու թուականներէն: Պարագաներ եղան որոնք թէ՛ հին եւ թէ՛ նոր դրութեամբ արձանագրեցինք: Հետեւելով «Հայկական Սովետական Համայնագիտարան»ի որդեգրած կերպին 1918 յունուարէն սկսեալ ամէն թուականը նոր տոմարի համաձայն նշանակած ենք, բացի այն պարագաներէն երբ նշուած են երկուքը միասին [1. ՀԱՀ.9]:

4. Օգտագործուած աղբիւրներու լրիւ ցանկը կցած ենք հատորին աւարտին: Տուած ենք նաեւ նիւթերու ցանկը: Իսկ յատուկ անուններու եւ տեղանուններու ցանկերը ըստ յօդուածներու թուահամարներուն պիտի

տանք լման չորրորդ հատորի ամսաթիվն:

5. Դարձեալ Օրմանեանի դրութեան հետեւելով, օգտագործուած օրաթերթերու, ամսագիրներու եւ պարբերագիրքերու կրճատեալ անուններէն առաջ զետեղուած զոյգ մը թիւերը կը ներկայացնեն համարին տարեթիւը հաստատող տասնաւոր եւ միւսոր թիւերը. իսկ անուններէն վերջ դրուած թիւերը՝ օգտագործուած էջերը: Հայկական Համայնագիտարանի հատորներուն նախորդող թիւերը կը ներկայացնեն հատորին թիւը:

Աշխատութիւնս անշուշտ կատարեալ ձեւով չէ որ կը ներկայանայ, այլ կարելի եւ զոհացուցիչ արդիւնքով միայն, զոր կրցանք կառուցանել հիմնական եւ երկրորդական ստուար թիւով աղբիւրներու օգտագործմամբ, յաճախ տալով նաեւ մեր անձնական վերլուծումները:

Մեր գոհունակութիւնը այն էղաւ որ Օրմանեան Պատրիարքի անգուգական երկը վերջապէս իր շարունակողը ունեցաւ անոր վախճանման 75րդ տարելիցին: Իսկ մեր յոյսը պիտի ըլլայ այն որ ձեռներէց հո-

գեւորականներ եւ հմուտ պատմաբաններ, տեսնելով հանդերձ ինչ ինչ թերութիւններ՝ քաղդատմամբ քազմաքեղուն եւ խորաթափանց Օրմանեանի հսկայ հատորներուն, պիտի քաջալերեն հատորիս հեղինակը, որ քաջութիւնը ունեցաւ «ահիս եւ դողութեամբ» շարունակելու գործը եւ յայտնելու թէ յարատեւ աշխատանքով անկարելի չէր եւ մանաւանդ անհրաժեշտ էր կատարել զայն ի պէտս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ժառանգաւորաց վարժարաններու, ընծայարաններու եւ առ հասարակ պատմագիտական հաստատութեանց ուսանողներուն:

Գրութեան ոճը պարզ է եւ նիւթերը դասաւորեալ, այնպէս որ հատորս պիտի կարդացուի նաեւ հետաքրքիր ընթերցողներէ որոնք շատ բան պիտի գտնեն հոն ու թարմացնեն իրենց յիշողութեան մէջ մնացած յետ-եղեռնեան քազմադիմի դէպքերը:

Ռոկոտ. Հ.Զ. ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ

Օգոստոս 2, 1993

Ճլորիտա

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

Յ149. ՎԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ ԸԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծանուն պատմագետ և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ներհուն աստուածաբան, օրէնսգէտ և Կ. Պոլսոյ Հայոց նախկին պատրիարք՝ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, որ այնքան հեղինակօրէն գրած է Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը իր մեծարժէք ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ աշխատասիրութեան մէջ, երեք մեծագիր հատորներով, ներկայացուցած է Հայ Եկեղեցւոյ անցքերը, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, յարակից ազգային պարագաներով պատմութեան Ազգապատմութի Գ. հատորը Օրմանեան հասցուցած է մինչեւ 1910 թուականը, Տ.Տ. Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան կաթողիկոսի ընտրութիւնն ու զահակալութիւնը, ազգային եկեղեցական յարակից դէպքերով պատմութեան, ծանրանալով յատկապէս Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան շուրջ յարուցուած խնդիրներուն վրայ: Օրմանեան իր գործը կը կնքէ Նրուսադէի վեհապետեան Յարութիւն պատրիարքի անձն ու գործը ամփոփող յօդուածով [3148], որմէ կը շարունակենք մենք յաջորդող դէպքերու շարադրութիւնը: Մատթէոս Բ. կաթողիկոսի երկու տարիներու կարճ զահակալութեան ընթացքին և անկէ առաջ պատահած շարք մը կարեւոր խնդիրներ զանց առնուած են, հաւանաբար մոռացութեան պատճառով, և չեն լրացուցած ամբողջութիւնը շրջանի պատմութեան: Մենք պարտք նկատեցինք Իզմիրլեանի անուան ներքեւ նախ լրացնել թերի մնացած մասերը, անցնելէ առաջ իր յաջորդին՝ Գէորգ Ե. Սուրենեանի նախնիաց պարագաներուն և ընտրութեան: Լրացումի կարօտ հարցերէն ոմանք հետեւեալներն են. (ա) Ամերիկահայ նորակազմ թեմի հաստատութիւնը Տ.Տ. Մկրտիչ Ա. խորհեան կաթողիկոսի կողմէ, որուն միայն ականարկած է Օրմանեան [3009]. (բ) Հայկական

Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադրութիւնը խորհեանի օրով. (գ) Մատթէոս Բ. կաթողիկոսի ձեռքով կատարուած տաս եպիսկոպոսներու ձեռնադրութիւնը, որուն դարձեալ ականարկած է Օրմանեան, առանց նոյնիսկ տալու ձեռնադրեալներուն անունները [3147]. (դ) Հիմնադրումը Մայր Աթոռոյ նոր վեհարանին. (ե) Մատթէոս Բ. ի մահու Ահի և զոդութեամբ է որ կը ձեռնարկենք, լաւ եւս կը յանդգնինք շարունակել Օրմանեանի մեծարժէք գործը որուն մասին տարիներէ ի վեր մտահոգութիւն յայտնած էինք թէ ինչպէս և ով պիտի կատարէր զայն: Ծայրնապէս անյետաձգելի պարտք մըն է որ կ'իյնայ Հայ Հոգեւորականութեան ուսին՝ դասաւորելու և շարադրելու պատմութիւնը վերջին եօթնասուն և հինգ տարիներու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, որուն մեծագոյն հարուածը հասցուեցաւ դարուս առաջին համաշխարհային պատերազմին զուգընթաց հայալինջ ցեղասպանութեան ոճիրով, գործադրուած Օսմանեան թուրք կառավարութեան վատ ծրագրով: ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ անմիջական շարունակութեան համար որպէս աղբիւր հարկ է նկատի ունենալ Օրմանեան պատրիարքի ԽՈՂԲ ԵՒ ԽՕՍԲը, Բարգէն Ա. Կիւլէշեան կաթողիկոսի ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ արժէքաւոր հատորը, Զաւէն պատրիարքի ՊԱՏՄԻԱՐԺԱԿԱՆ ՅՈՒՇԵՐՍ Վաւերագրական գործը, և ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ հատորը:

Յ150. ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԾԵՄԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՈՒՆՁԱՐԸ

Մայր Աթոռոյ Գէորգեան Ճեմարանը հիմնուած էր Գէորգ Դ. ձեռքով 1874ին, իր տասնըհինգամեայ Վերականգնող ետքը ի վերջոյ ան տուեց երեսայրիքը Հայ Եկեղեցուն և Ազգին» 1889 տարւոյ յունիս

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՆՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

17ին եւ 18ին [ԵՐՋ. 18]։ Ինչպէս պիտի տեսնենք, Գէորգեան ձեմարանի զուգընթաց առաջացաւ նաեւ Արմաշի Դպրեվանքը՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հովանաւորութեամբ, որ տուաւ իր երախայրիքը 1895 յունիսի 30ին, առաջին եօթը ձեռնասուռներով, Դպրեվանքի Հիմնադիր վերաստուէր Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեանի շնորհաշխուհեամբ։ Նոյն Օրմանեան սրբազան նախապէս եղած էր ուսուցիչը Գէորգեան ձեմարանի այն սաներուն որոնք պատրաստ էին ձեռնադրուելու 1889ին, կազմելու համար առաջին հունձքը այդ վսեմ հաստատութեան, որոնք թիւով երեք, սարկաւազ ձեռնադրուեցան յետ դասարանական չորս եւ յարդանական երեք տարիներու ուսումնասիրութեան, միանալով իրենց տեսուչին՝ Արչակ Նահապետեանի։ Երկու հաստատութեանց, Գէորգեան ձեմարանի եւ Արմաշի Դպրեվանքի գոյակցութիւնը եղաւ նախախնամական արեւելեան եւ արեւմտեան հայ զաղթաշխարհի հայութեան եկեղեցական հոգեւոր եւ մշակութային կենսական վերելքին համար, նկատի առնելով մանաւանդ քաղաքական այն դժինք պարագաները որոնք ի վերջոյ պատճառ եղան զոյգ հաստատութեանց վախճանին։ Արմաշի Դպրեվանքը փակուեցաւ համաշխարհային Ա. պատերազմի սկիզբը՝ 1915ին, իսկ Գէորգեան ձեմարանը իր դռները փակեց Զարական Ռուսիոյ տապալումին հետեւանքով, Ռուսական յեղափոխութեան ներքեւ 1917ին։ Զոյգ հաստատութեանց փակումով կանգ առաւ հայ հոգեւորականութեան զարգացած փաղանգներու պատրաստութեան գործը երկար առնել։ Ծաւը խորագոյնս եղաւ մանաւանդ երբ Արմաշի հոգեւորական սերունդէն շատեր իրենց երիտասարդ տարիքին նահատակուեցան Հայ Յղենոյ տարիներուն, տակաւին իրենց գործին հազիւ ձեռնարկած Գէորգեան ձեմարանի ձեռնասուռները բարեբախտաբար բախտակից չեղան իրենց արմաշական եղբայրներուն։ Այնոք թէեւ ազատ մնացին իսկական ջարդէ եւ ստոյգ մահէ, եւ սակայն ենթակա եղան հալածանքի, եւ դիմանալով քաղաքական համալայնվար հակակրօն խիստ դրութեան, օգտակարութեան Եւրոպայեցի Մայր Աթոռոյ եւ անոր ենթակա ներքին եւ արտաքին թեմերու մէջ որպէս թեմականեր

եւ ուսուցիչներ։ Գծելէ ետք զուգահեռական այս ամփոփ պատկերը, անցնինք անմիջապէս տալու Գէորգեան ձեմարանի երախայրիքը՝ չորս ձեռնասուռները, որոնք 1889ին, Մակար Ա. կաթողիկոսի արտօնութեամբ սարկաւազ ձեռնադրուեցան յունիսի 16ին զբոս հրամանի Նորին Կայսերական Յետնութեան ինքնակալին Ամենայն Իւրաւաց եւ Լուսաւորական Հայոց Սինոդի Սրբոյ էջմիածնի» [ԵՐՋ. 16]։ Ձեռնադրեալներն էին ձեմարանի տեսուչ Արչակ Նահապետեան, եւ շրջանաւարտներ՝ Կարապետ Տէր Մկրտչեան, Գէորգ Չօրեքեցեան, եւ Գարեգին Յովսէփեան։ Ձեռնադրութեան արտօնութեան կոնդակը կը կրէր Մակար Ա.ի ստորագրութիւնը եւ 258 թուահամարը, որ կ'ըսէր. «Ընդ սմին առաքելով յատեան դորին զինդիր պատուելի տեսչի Հոգեւոր ձեմարանի Սրբոյ Աթոռոյս Արչակայ Նահապետեան եւ երից ուսումնաւարտ Տէր Մկրտչեաց այնք ձեմարանի, Կարապետի հայ Մկրտչեան Յղենցոյ, Գէորգայ Չօրեքեցեան Նոր-Նախիջեանցոյ, եւ Գարեգին Յովսէփեան Մարաղեցոյ, պատուիրեմք դմին այժմէն իսկ ընդունել զնոսին ի կարգս միաբանից Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի»։ Կոնդակը կը հրահանգէր կատարել չորսերու սարկաւազական ձեռնադրութիւնը նոյն տարու յունիսի 17ին, իսկ անոնցմէ առաջինին՝ Նահապետեանին, տալ նաեւ քահանայական կարգ եւ արեւելոյ օրհնութիւն յաջորդ օրն իսկ, զկալ մնալով ի տեսչական պարտաւորութեան իւրում» [ԱՆԴ]։ Սինոդի անդամ Ներսէս եպիսկոպոս Խոտապետեանին յանձնարարուած էր կատարել ձեռնադրութիւնը զբաւոր որոշմամբ, որուն տակ ստորագրած են Մակար Ա. կաթողիկոս եւ Սինոդի Հինգ անդամ եպիսկոպոսներ՝ Թադէոս, Եփրեմ, Մարգիս, Արիստակէս եւ Մամբէ։ Ձեռնադրութիւնները կատարուած են յիշեալ Ներսէս եպիսկոպոսի ձեռամբ Վաղարշապատի Ս. Գայեանէ վանքին մէջ։ Լսելով այս մասին, ձեռնադրեալներուն նախկին ուսուցիչը՝ Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան 1889 յունիս 29ի շնորհաւորագրով յղած է իր ողջոյնն ու մաղթանքը առանձին երեքեւ զոլոնելով նրանց կատարած քայլը եւ ուղարկելով իր նկարը՝ որպէս յիշատակ [ԵՐՋ. 18]։ Երեք շրջանաւարտ նորընծաները իրենց բացառիկ ընդունակու-

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

Թեանց շնորհիւ արտօնութիւն կը ստանան Գերմանիա մեկնելու՝ համալսարանական ուսում ստանալու համար՝ կարապետ եւ Գէորգ կ'ըլլան առաջինները որոնք Մակար Ա.ի օրով 1889ին Գերմանիա կ'երթան Թիֆլիսցի Գ. Աճեմեանի մեկնաստութեամբ, իսկ Գարեգին մի քանի տարիներ ետք, Մկրտիչ Ա.ի օրով եւ միջնորդութեամբ Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեանի կը մեկնի Գերմանիա ուսանելու, Հայոց Բարեգործական Միութեան ծախքով [79.ԷՋՄ.Ե 34], Ստորեւ կու տանք երեք նախընծայ հոգեւորականներու առաջին գործունէութիւնները մինչեւ 1912 թուականը՝ Գէորգ Ե. կաթողիկոսի օծման տարին:

ՅԵՐԵՒԱՆԻ ԳԵՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒՄԸ

Գէորգեան ձեմարանի առաջին շրջանաւարտներէն՝ Գէորգ Զօրեքանեան ծնած է Նոր Նախիջեւան 1869 նոյեմբեր 2ին, ինչպիսիք եւ կատարինէ Զօրեքանեաններու յարկին տակ՝ Հայր եղած է փականագործ եւ Վեր ծնողները իրենց արդար աշխատանքով հաշիւ են կարողացել Հայթայթել ընտանիքի օրուս պարէնը» [ԵՐՋ.12]։ Գէորգ իր տարնական կրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի Ս. Աստուածածին ծխական դպրոցէն ներս՝ Մինաս քահանայ Փախլեանի տեսչութեան ներքեւ, ուսուցիչներ ունենալով Յովակիմ քահանայ Ստեփանեանը, Հ. Տէր Մինասեանը, եւ Մ. Տէր Թադէոսեանը, Նոր Նախիջեւանի հայ համայնքը էլմիածնի Գէորգեան ձեմարանին մէջ հինգ տաներ կը պահէր որոնց համար տարեկան 1500 ռուբլի կրթաթոշակ կը յատկացնէր 1879ին իր արտակարգ ընդունակութեանց շնորհիւ Գէորգի կը վիճակուի ըլլալու հինգ տաներէն մին, որ էլմիածին մեկնելով Գէորգ Դ. կաթողիկոսի օրով, կ'ընդունուի որպէս ուսանող 1879-80 տարեշրջանի համար՝ Գէորգ կ'ուսարուէ ձեմարանի դասարանական բաժինը 1886ին, եւ յարանական բաժինն ալ 1889ին, Արշակ Նահապետեանի տեսչութեան ներքեւ իր ուսուցիչներէն եղած է Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան որ Մակար Ա. կաթողիկոսի յատուկ հրաւերով կարինէն եկած էր էլմիածին աստուածաբանութիւն դասաւանդելու իր ուսանողական տարիներուն Գէորգ կը ցուցաբերէ բացառիկ

ընդունակութիւն դէպի երաժշտութիւն եւ կը կարգուի դասապետ եւ երգչախումբի վարիչ, 1888 ղեկտեմբեր 8ին, Մակար կաթողիկոսի անուանակոչութեան օրը, Գէորգ Զօրեքանեան եւ Գէորգ Ահարոնեան ձեմարանի երգեցիկ խումբը կը ղեկավարեն յաջողութեամբ։ Գէորգ կը միանայ նաեւ ձեմարանի իր տարեկից դասընկերոջ՝ Կոմիտասի, որուն հետ Մայր Տաճարի դպրաց դասը կը ղեկավարէ Սարկաւազ ձեռնադրուելէ ետք, 1889ին, Գէորգ Գերմանիա կը մեկնի եւ կ'ընդունուի Հայփցիկի համալսարանէն ուր կը հետեւի աստուածաբանութեան եւ փիլիսոփայութեան, իսկ տարի մը ետք կ'ընդունուի Հայփցիկի երաժշտանոցէն որպէս ուսանող։ Գէորգ ընդամենը չորս տարի կ'ուսանի Հայփցիկի զոյգ համալսարաններէն ներս, եւ 1894ին կը վերադառնայ էլմիածին երբ արդէն վախճանած էր Մակար Ա. եւ ընտրուած էր իր յաջորդը՝ Մկրտիչ Ա. կաթողիկոս Գէորգ սարկաւազ էլմիածին կը մնայ միայն մէկ տարի եւ ձեմարանին մէջ կ'աւանդէ երաժշտութեան եւ եկեղեցական պատմութեան դասեր Սպա կը մեկնի իր ծննդավայրը՝ Նոր Նախիջեւան ու Բեսարաբիոյ թեմի իշխանութիւնները իրեն կը յանձնեն ուսուցչական կարեւոր պաշտօն տեղւոյն հոգեւոր դպրանոցին մէջ, Գէորգի զարգացման մասին կը վկայէ Յուսիկ վարդապետ Զօհրապեանի մէկ նամակը՝ 1894 ղեկտեմբեր 29 թուակիր, ուր կ'ըսուի թէ ան «առաքեցաւ ի Գերմանիա յուսանիլ անդ եւրոպական երաժշտութիւն։ Գիտելով զի սարկաւազն քաջ հմուտ է եկեղեցական երգեցողութեան մերում, գիտէ եւ գերազանցաբար երաժշտութիւն, ուսեալ ի Հայփցիկ, խօսի գերմաներէն» [ԱՆԴ 21]։ Նոր Նախիջեւանի մէջ Գէորգ կը ձեռնարկէ լուրջ աշխատանքի եւ կը կազմակերպէ երկսեռ քառամայն երգչախումբ մը, որ իր առաջին իլոյթն կ'ունենայ Զատիկ պատարագին, որուն պատահմամբ ներկայ կ'ըլլայ Մկրտիչ Ա. Նիրիմեան կաթողիկոս որ Պետերբուրգ երթալու ճամբուն վրայ կանգ կ'առնէր Նոր Նախիջեւան [ԱՆԴ 22]։ Հիանալով Գէորգ սարկաւազի կարողութեանը, կաթողիկոսը կը փափաքէ զինք էլմիածին տանիլ, բայց ընդառաջելով տեղւոյն կազմակերպութեանց խնդրանքին,

Տ.Տ. ՄԱՏԹԻՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

կը թողու գինք այնտեղ, պայմանաւ որ մնայ եւ շարունակէ իր երաժշտապետի գործը: Գէորգ սարկաւազի պաշտօնավարութիւնը կը տեւէ 18 տարի, եւ իր ջանքը մեծապէս օգտակար կը դառնայ Բենարարիոյ թեմէն ներս իբրեւ տեղւոյն հայ մտաւորականութեան մէկ երիտասարդ եւ զարգացած առաջապահներէն, որ իր Վնորհուրդներով օգնում է տեղի թեմակալ առաջնորդին՝ կառավարութեան հետ վարած բանակցութիւնների ժամանակ եւ ազդում մեծահարուստ հայերին՝ օգնելու եկեղեցուն, որբերին եւ գաղթականներին» [ԱՆԴ]: 1909ին Ձէօրեքճեան կը յաջողի Նոր Նախիջևանի հոգեւոր դպրանոցի հինգերորդ դասարանի ուսանողները հետաքօտական այցի տանել դէպի Հայաստան եւ հայրենի յուշարձանները, ինչպէս Սեւան, Երեւան, Գեղարդ, Խոր Վիրապ, էջմիածին, Անի, Աղեքսանդրապոլ, վերադառնալով անկէ Նախիջևան: Հետագային իր իսկ ըրած վկայակոչումով, Գէորգ սարկաւազ ճառաջին անգամ մտցրել է այդ դպրոցներում երազական նոտագրութիւնը եւ բազմաձայն խմբական երգեցողութիւնը» [ԱՆԴ 24]: Ինքն էր նոյնպէս որ ճառաջին անգամ մտցրել է եկեղեցական բազմաձայն խմբական երգեցողութիւնը: Տասնեւութ տարիներու նուիրեալ եւ արդիւնաւոր աշխատանքէ ետք Գէորգ Ձէօրեքճեան, արդէն 34 տարեկան, կ'ուխտէ ծառայել իր եկեղեցիին որպէս կուսակրօն հոգեւորական, խնդրանքով Նոր Նախիջևանի համայնքին որպէս իրենց առաջնորդական փոխանորդ:

Յ152. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՏՈՎԱՄԵՐԵԱՆ

Գէորգեան ձեմարանի առաջին շրջանաւարտներու կրտսերն էր Գարեգին, ծնած 1867ին Ջիւանշիր գաւառի Մաղաւուզ գիւղը, գաւառի Ղարաբաղի ծնողացի Գիւղի իր վարժապետը Վրլայ Տէր Զաքարիա քահանան որուն քով Գարեգին ժամգիրք կարդալ եւ փոխասացութիւն ընել կը սորվի: Գարեգինի մօր Գօրեղսայրը՝ Անտոն վարդապետ Ղարաբաղի Ամրաստ վանքի վանապայրն էր. սա կ'որոշէ ուշիմ Գարեգինը Ամրաստ տանիլ ուսման համար, ուր ան կը սորվի հայերէն, ռուսերէն եւ թուաբանութիւն, եւ հետեւեալ տարին՝ 1878ին Անտոն

զայն կը ղրկէ Շուշիի հայոց թեմական վարժարանը [45.ՀԱՄ.48]: Հոս եւս շատ չի կրնար մնալ Գարեգին, այլ կը ստիպուի իր հօր գիւղը վերադառնալ հօրը օգնելու գիւղացի Պապկենց կարապետի խանութը ծառայութեան մտնելով: 1880-1881ին Գարեգին կրկին անգամ Շուշի կ'երթայ ուսանելու թեմականէն ներս, եւ ի վերջոյ Անտոն վարդապետի կարգադրութեամբ կ'որոշեն գինք էջմիածին ղրկել: 1882 օգոստոս 2ին Գարեգին Յովսէփեան կը հասնի էջմիածին եւ կը ներկայանայ Գէորգեան ձեմարանի տեսուչ՝ Արշակ Նահապետեանին, Հոս պատահին կ'ընդունուի որպէս Ա. դասարանի ուսանող եւ յաջորդութեամբ կը լրացնէ երկրորդ տարին եւս, եւ հետզհետէ մինչեւ ձեմարանը աւարտելը կը փայլի իր բացառիկ աշխատասիրութեամբը: 1886ին կ'աւարտէ վեցերորդ դասարանը եւ կը մտնէ լսարանի բաժինը: Նոյն ամրան Մանուկ Աբեղեանի գլխավորութեամբ եւ կարապետ Տէր Մկրտչեանի, Սէթ Յարութիւնեանի եւ այլոց հետ Գարեգին կ'երթայ Արագածի վրայով Անիի հնութիւնները տեսնելու: Այս 14 օրուայ պտոյտը շատ խոր տպաւորութիւն կը թողու ապագայ հնագէտ-բանասէր հոգեւորականին վրայ: Գարեգին սարկաւազ կը ձեռնադրուի 1889ին եւ կը դառնայ միաբան Մայր Աթոռոյ ու կ'աշխատակցի «Արարատ» ամսագրին, գրելով յօդուածներ «Լուսաւորիչ եւ Հայաստանեայց Եկեղեցի» խորագրով: Խորմեան կաթողիկոսի օրով Գարեգին սարկաւազ կը մեկնի Գերմանիա ուսանելու որպէս սանը Կովկասեան Հայոց Բարեգործականին: Օգոստոս 3ին կը հասնի Պերլին ուր երկու տարի նախ լայպցիկի եւ Երեւոնկէ տարի ալ Հայէի եւ Պերլինի համալսարաններուն մէջ կ'ուսանի աստուածաբանութիւն եւ իմաստասիրութիւն, եւ 1897ին, յետ քննութեան, կը ստանայ փիլիսոփայութեան դոկտորային գիտական աստիճանը, գրելով իր վարդապետական աւարտաճառը «Մի կամքի վարդապետութեան Մագումը Հայ եւ Յոյ Աղբիւնքի Բնութեամբ» նիւթին վրայ [ԱՆԴ 50]: էջմիածին վերադարձին, 1897ի աշնան, Գարեգին կուսակրօն քահանայ կը ձեռնադրուի Մկրտչի Ա. կաթողիկոսի հրամանով եւ ձեռնադրութեամբ Սուքիաս

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

արքեպիսկոպոս Պարզեանցի, պահելով իր աւագանի անունը կը կարգուի դասախօս Գէորգեան Ճեմարանի եւ կ'աւանդէ Հայ մատենագրութիւն, սակայն առողջական պատճառներով կաթողիկոսը զինք կը զրկէ Թիֆլիս 1900 թուականին որպէս առաջնորդական փոխանորդ: Հոն մեծապէս կը զնահատուի մտաւորականներէն եւ վաճառականներէն, որոնք խնդրանք կը մատուցանեն խրիմեան կաթողիկոսի որ եպիսկոպոսացնէ Գարեգին վարդապետը եւ նշանակէ առաջնորդ Թիֆլիսի կաթողիկոսը կանխահաւ կը նկատէ կատարուած խնդրանքը: Զարական կայսրութեան կալուածներու բռնագրաւման օրերուն Գարեգին վարդապետ Երեւանի թեմական դպրանոցի վերատեսչութեան կը կոչուի 1901-1904, եւ յաջորդ տարին կը ստանձնէ Գէորգեան Ճեմարանի տեսչութիւնը, միաժամանակ դասաւանդելով աստուածաբանական եւ Հնագիտական ճիւղերի Յաջորդող երկու տարիներուն, 1906-1907, կը վարէ նաեւ «Արարատ» ամսագրի խմբագրութիւնը, եւ խրիմեան Հայրիկի վախճանումէն ետք կը ստանձնէ Ս. Հովհաննէս վանքի վանահայրութիւնը ու կը զբաղի արթնաւոր ուսումնասիրութիւններ գրելով: Կը մասնակցի Գառնիի Տրդատայ Թախտի պեղումներուն եւ իր գիտերէն մին կ'ըլլայ Տրդատ Թագաւորի յունարէն արձանագրութիւնը՝ Արագածի արեւելեան կողմը՝ Գնթուհեաց նախարարութեան շրջանէն, Քասախ գետի ակունքներուն կից: Այս յայտնի կը դարձնէ երիտասարդ Հոգեւորականը որուն քաջալեր կը Հանդիսանան Հնագէտներ՝ Նիկողայոս Մառ, Ռոստովցիեմ եւ Սմիթով: Այս եւ նման գիտական աշխատանքներու շնորհիւ Գարեգին վարդապետ Ծովսեփեան Մառի առաջարկով կ'ընդունուի որպէս իսկական Անդամ Կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան: 1911ին կը ճամբորդէ Երուսաղէմ եւ Կ. Պոլիս՝ նկարիչ Եղիշէ Թադէոսեանի հետ ուր կ'ուսումնասիրեն Ս. Եղիշեանց վանքի ձեռագիրներն ու մասնաւոր աճող մէջ յայտնի եղող մանրանկարները եւ գանձեց կը կրտսերադրեն «Իրենց իսկական գոյնով» [11.ՏԱԶ.376]: Գարեգին վարդապետ կ'այցելէ նաեւ Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանը «Եւ աչքէ անցնելով ձեռա-

գիրները, լուսանկարեց մագաղաթէ ձեռագիրներու ծաղկեակարները» [ԱՆԴ.]: 1914ին, Ա. պատերազմէն առաջ, Գարեգին վարդապետ պատրաստեց իր կարեւորագոյն հեղինակութիւնը եղող «Հայ Մանրանկարական Քարտէսը», զոր Պեռլին տանելով տալազել տուաւ Գերմանիայէն վերադարձը կը կատարէ Կ. Պոլիս-Սամսոն-Ամասիա-Թոգատ-Սեբաստիա ճամբով, ամենուրեք ուսումնասիրելով Հայ եկեղեցիներուն մէջ ի պահ դրուած Հայերէն գրչագրերը: Էյմիածին վերագարձին ան կը ստանձնէ Գէորգեան Ճեմարանի տեսչութիւնը զոր կը վարէ մինչեւ Հաստատութեան փակուելը՝ 1917: Ի պաշտօնէ Գարեգին վարդապետ կը մեկնի Մոսկուա, Նոր Նախիջեւան, Ռոստով, Արմաիր, Ճեմարանի օգտին Հնագիտական-Թիւն կազմակերպելու նպատակով [17.ԱՐԱ-330]: Գարեգին Ժ. վարդապետի պատմագիտական ուսումնասիրութիւնները կը ծաղկին նոյն տարիներուն: Ան կ'ուսումնասիրէ արեւմտահայաստանէն փրկուած ձեռագիրները պրպտելով ու Հրատարակելով, որոնցմէ են Լիմ անապատի Ստեփանոս Սիւնեցիի չորս աւետարանիչներու մեկնութիւնը՝ «Ստեփանոսի Հայոց իմաստասիրի եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսի կարճառաւտ մեկնութիւն չորից աւետարանչաց Քրիստոսի» վերնագրով: Նաեւ Սիւնեցիի «Պատճառք եւ թելադրութիւն Ստեփանոսի իմաստասիրի, Առաջին Տեսչեան Եղեկիչի» գործը, բերուած Վարագէն: Եպիսկոպոս Բովսեփեան 1914ին յիշատակարանը՝ գրուած 1155 թուականին Կամրջաձորի վանքին մէջ, Կաղզուանի մօտերը, Կիրակոս գրիչի ձեռքով [ԱՆԴ 193]: Գարեգին Ծովսեփեան ուսումնասիրած է նաեւ Ստեփանոսի նորագիւտ երկրորդ գործը՝ բերուած Վարագէն, գրուած 1280ին զանգան գրիչներու ձեռքով, որ եւս ունի յիշատակարան մը: Անյայտ եղող թիւ 1298 ձեռագիրը եւս մէջտեղ Հանած է Ծովսեփեան որ կը բովանդակէ Ոսկեբերանի, Եփրեմ Ասորիի եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի մեկնութիւնները [ԱՆԴ 198]:

3153. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ՏԵՐ ՄԿԻՐՏԵԱՆ

Էյմիածին Գէորգեան Ճեմարանի փայլուն

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԵԱՆ

չըլանաւարտներէն մին եղած է Կարապետ եպիսկոպոս Տէր Մկրտչեան, մաս կազմելով Գերմանիա ուսած խումբ մը Հայ հոգեւորականներուն, որոնք Համալսարանական բարձր գիտութեամբ գինուած վերադարձած են Սայր Աթոռ եւ իրենց նպաստը բերած որպէս ձեմարանի ուսուցիչ, «Արարատ» ամսագրի խմբագիր եւ կամ թեմակալ առաջնորդ: Տէր Մկրտչեան ծնած է Նախիջեւանի Օրտուկատի շրջանի Յղնա գիւղը 1866ին, իջմիածնի Գէորգեան ձեմարանը աւարտած է 1889ին եւ Մակար Ա. կաթողիկոսի օրով ձեռնադրուած է սարկաւազ ու մեկնած Գերմանիա եւ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած է Լայպցիգի, Պեռլինի եւ Դիւպլինգենի համալսարաններէն ներս 1893ին աւարտած է իր առաջին ուսումնասիրութիւնը Լայպցիգի մէջ գերմաներէնով իր գրած «Պաւլոսիական Բիւզանդական կայսրութեան մէջ եւ նրանց ցեղակից աղանդաւորական երեւոյթները Հայաստանում» աւարտաճառը եւ ստացած փիլիսոփայական գիտութիւններու վարդապետի գիտական աստիճանը: Վերադառնալով իջմիածին, 1894 սեպտեմբեր 11ին կը ձեռնադրուի վարդապետ եւ Հինգ տարի ետք կը նշանակուի ձեմարանի տեսուչ եւ խմբագիր «Արարատ» ամսագրի 1902–1906, միեւնոյն ատեն վարելով նաեւ Արարատեան թեմի փոխանորդութիւնը 1903–1905: Այդ օրերուն որպէս թեմակալ երեւանի, Կարապետ վարդապետ խիշախ եւ արի կեցուածք ցոյց կուտայ Հայ եկեղեցւոյ եւ Հայ վարժարաններու նկատմամբ Զարական իշխանութեան կատարած ոտնձգութիւններուն դէմ: 1907ին Կարապետ վարդապետ կարգուած է Ատրպատականի թեմի առաջնորդ, որուն վրայ ալ եպիսկոպոս ձեռնադրուած է 1909ին Մատթէոս Բ. կաթողիկոսէն: Իր վերջին պաշտօնին ձեռնարկած է որպէս առաջնորդ Շամախի թեմին 1914ին, եւ տարի մը ետք, 1915ին վախճանած է 49 տարեկանին եւ թաղուած Պաքոյի Հայ եկեղեցւոյ կից: Կարապետ եպիսկոպոս կը ներկայանայ որպէս զարդացած աստուածաբան հոգեւորական որ արատադրած է բեղուն աշխատանք եւ հրատարակած շարք մը գիտական գործեր: Գերմաներէնով հրատարակած է «Թնդակեցիք մեր օրերում» 1896ին, Եւ Երուսաղէմ

Տէր Մինասեանի Հետ յայտնաբերած է եւ գերմաներէնի թարգմանած 1907ին Երանոս Հայրապետի «Յոյցք Առաքելական Քարոզութեան» երկը, որու մասին մինչ այդ յիշատակութիւն կար միայն Եւսեբրիոսի Եկեղեցական Պատմութեան մէջ, իսկ բնագիրը կորած կը համարուէր [11.ՆԱՀ.681]: Դարձեալ երկու նոյն դասակից բանասէրներու ջանքերով Լայպցիգի մէջ 1908ին ի լոյս ընծայուած է Տիմոթէոս Կուզի «Հակա-ճառութիւն» երկի Հայերէն ընագիրը գերմաներէն եւ Հայերէն յառաջաբանով, իսկ 1910ին Կարապետ եպիսկոպոս ի յայտ բերած է Երանոս Հայրապետի «Ընդդէմ Հերձուածոց» ճառի Դ. եւ Ե. գլրերը եւ հրատարակած զանոնք Հայերէն ընագրով եւ գերմաներէն յառաջաբանով: Բացի գրական մատենագրական իր վաստակով, Կարապետ եպիսկոպոս կրթական մեծ աշխատանք կատարած է իր Գերմանիոյ Հետ մշակած ուսումնական կապին շնորհիւ: 1897ին, երբ Բաւու Ռորպախ Գերմանիայէն իջմիածին այցելութեան կուգար, Կարապետ եպիսկոպոս կը խնդրէր իրմէ միջնորդել որ ուրիշ Հայ ուսանողներ եւս հնարաւորութիւն ունենան Գերմանիա ուսանելու երթալու: Որպէս արդիւնք իր ջանքերուն, Գէորգեան ձեմարանի ուսանողներ Յակոբ Տոնիճեան, Արտաշէս Աբեղեան, Միսաք Ոստիկեան, Գալուստ Տէր Գրիգորեան եւ Տիգրան Մշթունեան, գերմանական համալսարաններու մէջ բարձրագոյն ուսում կը ստանան եւ բոլորն ալ կը վկայուին դոկտորական աստիճաններով [84.ԻՋՄ.Բ.45]: Կարապետ եպիսկոպոս թէեւ վաղահաս վախճան ունեցաւ, սակայն իր գրական բեղուն վաստակը եւ աստուածաբանական գիտութիւնը մնալուն կնիք թողուցին Հայ եկեղեցւոյ ներքին բարեկարգման եւ զարգացման վրայ:

3154. ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԹԵՄԸ

Մկրտիչ Ա. Որիմեան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի 1898 տարուոյ յուլիս 2ի կողոպկով Միացեալ Նահանգաց Ամերիկայի առաջնորդական թեմը հաստատուեցաւ [ԱՄԵ.88]: Նոյն կողոպկով նորապսակ Յովսէփ եպիսկոպոս Սարաճեան կաթողիկոսին կողմէ Ամերիկա զրկուեցաւ որպէս «հովիւ», որ Նիւ Եորք հասնելով հոկտեմբեր

S.S. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

7ին իսկոյն ընդունուեցաւ որպէս առաջին առաջնորդը միացեալ թեմին, այսինքն այն բոլոր հայոց որոնք ցրուած էին ամերիկեան լման ցամաքամասին վրայ, հիւսիսային եւ հարաւային: Սարաճեան եպիսկոպոս իր առաջին պատարագը մատոյց Նիւ Եորքի մէջ հոկտեմբեր 16ին եւ Ուստը հասաւ 23ին ուր եւ դիմաւորուեցաւ մեծ շուքով [Վիժ. 21]: Հայրապետական կոնգակով Ամերիկայի հայաստանեայց եկեղեցւոյ վիճակը կը ստեղծուէր եւ կ'անցնէր Մայր Աթոռի իրաւասութեան ներքեւ 1898ին, մինչդեռ անկէ առաջ որպէս հովուութիւն՝ Ամերիկայի հայ եկեղեցին գոյութեան եկած էր 4. Պոլսոյ պատրիարքութեան կողմէ եւ անոր ենթակայ կը մնար 1889էն ի վեր: Օրուան 4. Պոլսոյ պատրիարքը՝ Քորէն Ալըգեան, իր յունիս 13, 1889 թուակիր կոնգակով, Յովսէփ Թ. վարդապետ Սարաճեանը կը նշանակէր Ամերիկայի «հեռաւոր աշխարհի մէջ զաղթական ժողովրդեան հոգեւոր հովուութեան» պաշտօնին [ԱՄԵ.54]: Պատրիարքը յատուկ այս կարգադրութիւնը կ'ընէր ընդառաջելով «կաճառ Հայական Ուսմբըրի Լուսաւորչական Հայոց» ընկերութեան զբաւոր խնդրանքին, որ կը կէրէր նոյն տարւոյ մարտ 8 թուականը [ԱՄԵ. 47]: Պատրիարքի կոնդակը ի ձեռին, Սարաճեան Թ. վարդապետ Ուստը կը հասնի յուլիս 25ին: Սարաճեան Թնած էր 4. Պոլիս 1849ին, միաբան էր Մշոյ Ս. Կարապետի ուխտին եւ ատեն մը առաջնորդական տեղապահի պաշտօնը վարած Պուլանըխի վիճակին: Ուստը հասնելուն երրորդ օրը, յուլիս 28ին, Սարաճեան կը մատուցանէ իր անդրանիկ պատարագը Ամերիկայի մէջ՝ ի ներկայութեան 324 հայերու [ԱՄԵ. 12]: Հովուական իր պարտաւորութեանց գիտակ, հայ հոգեւորականը գործի կը լծուի կազմակերպելով Ուստի ծովաք եւ այցելելով այլ հայահոծ քաղաքներ: Ուստիի առաջին ծխական խորհուրդը իր անդրանիկ նիստը կը գումարէ օգոստոս 20ին տասներկու անդամներու լրիւ կազմով, նախագահութեամբ հոգեւոր հովիւին: Սեպտեմբեր 4ին, Յովսէփ Թ. վարդապետ կը կատարէ Ամերիկայի մէջ առաջին Ամրուութիւնը ի Պոստան, յետ մատուցման սուրբ պատարագի: Ան Նիւ Եորքի մէջ առաջին Հայական պատարագը կը մատուցանէ սեպտեմբեր 22ին՝ եպիս-

կոպոսական եկեղեցւոյ մէջ: Իսկոյն առաջին հայ եկեղեցին կառուցանելու ցանկութիւնը անհրաժեշտութեան կը վերածուի, եւ 1890 փետրուար 2ի նիստին ծխական խորհուրդը կ'որոշէ կառուցանել հայ եկեղեցի մը Ուստի մէջ: Առնուած որոշումը իսկոյն կը հաղորդուի Քորէն Ալըգեան պատրիարքին եւ ամենայն հայոց կաթողիկոս Մակար Աին, որոնք իրենց օրհնութեան կոնգակներով կը քաջալերեն ձեռնարկը [ԱՄԵ. 15]: Եկեղեցւոյ կառուցման համաձայնագիրը կը ստորագրուի, յուլիս 3ին, եւ երկարականի փայտաշէն 240 հոգիից եկեղեցւոյ շինութիւնը կ'աւարտի նոյն տարւոյ վերջերը եւ օծումը կը կատարուի 1891 յունուար 18ին, ձեռամբ հոգեւոր հովիւ Յովսէփ Թ. վարդապետի: Մակար Ա. կաթողիկոս կը պարգևատրէ Սարաճեան ականակուռ լանխաշով [ԱՄԵ. 16]: Ամերիկայի հովուութեան այս շրջանը կը տեւէ ինը տարի որու ընթացքին Սարաճեան, բախելով դժուարութեանց, կը հրաժարի 1893 հոկտեմբեր 22ին, եւ ձգելով Ամերիկան կը մեկնի Պարսկաստան որպէս առաջնորդական տեղապահ Ատրպատականի թեմին [ԱՄԵ. 19]: 4. Պոլսոյ պատրիարքարանը կը ղրկէ Ամերիկա Մաղաքիա Տէրունեան վարդապետ որպէս հովիւ: Իսկ ասոր հրաժարման վրայ ամենայն հայոց կաթողիկոսը Մկրտիչ Ա. կը ղրկէ արմաշական առաջին սերունդի ձեռնասուհներէն՝ Մաշթոց վարդապետ Փափագեան որպէս հովիւ Ուստի հայոց: Կազմակերպական եւ հովուական իրաւասութեանց անհարկի վէճեր եւ բարդութիւններ պատճառ կ'ըլլան նորեկ եկեղեցականներու յաջորդական հրաժարումներուն, եւ 4. Պոլսոյ օրուան պատրիարքը՝ Մաղաքիա Օրմանեան կը գրէ Մկրտիչ Ա. ամենայն հայոց կաթողիկոսին «թէ որչափ ալ մինչեւ վերջի ատեններ եւրոպայի եւ Ամերիկոյ նոր գաղութներուն հոգերը 4. Պոլսոյ աթոռէն նայուած էր, սակայն պատահական եւ առժամանայ եղած էր», բայց այլեւս այդ գաղութները աճած ըլլալով «առանձինն առաջնորդութիւններ ըլլալու կարեւորութիւն ստացած են» եւ թէ լայլեւ Մայր Աթոռոյ կը պատկանի անոնց հոգը տառնալը [3009]: Քրիմեան կաթողիկոս համաձայնելով եղած թելադրանքին «իսկոյն Եւրոպայի եւ Ամերիկոյ առաջնորդութիւնները նուիրագործեց»

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

[ԱՆԴ]։ Ուրեմն այս կացութեան մէջ Մկրտիչ Ա. իր վերոյիշեալ 1898 յուլիս 2 թուակիր կոնգակով կը շեշտէր թէ հիւր զաւակաց սէրն ու չահը իր վրայ քաղցր պարտականութիւն զրին կատարել վաղուցուայ ցանկութիւնը, այն է, զրկել բարձրաստիճան եւ կարող հովիւն, կաթողիկոսը ակնարկելով Սարաճեանի կարողութեան կը յաւելու թէ ձեռն միայն նորան յարմար եւ արժանաւոր տեսայ Ամերիկայի համար հովիւ նշանակելու, որոյ համար իսկ տուի նորան եպիսկոպոսական բարձր աստիճան յանուն Ամերիկայի հայ ժողովուրդին» [ԱՄԲ-93]։ Կաթողիկոսը վերջապէս կ'եզրակացնէ շեշտելով որ «տուինք նրան լիազօր իշխանութիւն իւր առաջնորդական պաշտօնավարութեան մէջ, յորդորելով նաեւ որ հոգաճու ըլլան նորակազմ թեմի առաջին եկեղեցիին պարտքերու վճարումին»։ Կաթողիկոսը կը յիշէ անշուշտ եկեղեցւոյն անունը, Ս. Փրկիչ, որ եղաւ առաջինը ամերիկեան ցամաքամասին վրայ, օծուելով 1891 յունուար 18ին Միսսիսիպի նահանգի հայաշատ Ուստր քաղաքին մէջ։ «Այդ պարտքերի մի մասի համար ուրիշ ազգայնոց դիմեցինք», կ'ըսէ կաթողիկոսը, «սակայն զլիսաւոր բաժին ձեզ կը մնայ հատուցանել, դուք էք նորա կառուցման եւ շինութեան նպաստողներ» յիշեցնելով։ Հանգանակութեան պէտքը զգացնելով, Մկրտիչ Ա. յանձնած է Յովսէփ եպիսկոպոսին «ժապաւինեալ մատան», կնքուած հայրապետական կնիքով, որուն մէջ պիտի ստորագրէին նուիրատուները Մկրտիչ Ա. իր կնիքակի վերջաւորութեան կը յաւելու։ «Ընդունեցէ՛ք ծերրակի Հայրիկի սիրայիր եւ սրտանկի ողջոյն եւ օրհնութիւն, զոր ծրարելով այն կոնդակի մէջ, կ'ուղարկեմ ձեզ Սայր Հայաստանէն, այեզարդ Մասիսէն, Լուսաւորչի աղօթոյ եւ հանգստեան Արազած սարէն, Նրասիսէն, Ս. Էջմիածնէն, իբրեւ կենսատու ցօղ թո պատքեալ եւ կարօտեալ քրտիդ» [ԱՄԲ-94]։ Հարկ է համառօտ յիշել այստեղ նախընթաց պատմութիւնը ամերիկահայ գաղութին 1618էն սկսեալ հայեր անհատաբար գաղթել սկսած են Ամերիկա, եւ յանուանէ կը յիշուին Յովհաննէս Մարտիկեան, եւ ապա զոյգ մը հայեր, որոնք Կ. Պոլսէն գաղթած են Ամերիկա մետաքսագործութիւն մշակելու

համար 1849ին իրաւասուր Սերորեան անուն հայ մը ուսման համար եկած է Ամերիկա եւ գեղազործութիւն ուսած։ Սերորեան յաջողած է նոյնիսկ կանաչուրակ գոյնի բաղադրութիւն որ ստեղծել որ իսկոյն ծառայեց ամերիկեան դրամանիշի տպագրութեան գործին։ Ամերիկեան քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին (1850—1870) հայեր եւս յանուանէ յիշուած են, ինչպէս Կարապետ Գալուստեան, Պարոնիկ Մատթէոսեան, եւ վիրաբոյժ Սիմոն Մինասեան [ԱՐԶ-37]։ Քաջատուր Ոսկանեան անուն հայ մըն ալ կը յիշուի որ եղած է առաջին խմբագիրն ու հրատարակիչը հայատառ թերթի մը ԺԹ. դարու կիսուն։ Վիճակագրութեանց համաձայն 1870էն առաջ Ամերիկայի մէջ հայոց թիւը հազիւ եղած է 100, որոնք զլիսաւորաբար գաղթած են Կ. Պոլսէն ուսման ծրագրով։ Ըսուած է նոյնիսկ որ Երուսաղէմի Յարութիւն Վեհապետեան պատրիարքը եղած է առաջին խումբի այդ աշակերտներէն [ԱՆԴ 38]։ 1876ին Սուլթան Համիտ զահակայեց եւ Օսմանեան թուրք կառավարութիւնը իր կեղեքել քաղաքականութեամբ սարսափ եւ ջարդ պատճառեց հայերուն, որոնք ստիպուեցան ստուալ թիւով Ամերիկա գաղթել։ 1880ին 700 հայեր կը հաշուուէին Ամերիկայի մէջ, որոնց թիւը 2000ի բարձրացաւ տասը տարի ետք։ 1888ին երբ ազգային գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալեան Ուստր կ'այցելէ, ամերիկահայ գաղութը իր մէջ կը հաշուէր ընդամենը 1200 անձ, մեծ մասամբ ամուրի [ՎԻՃ. 18]։ Իսկ 1894ին 5000ի կը հասնէր անոնց թիւը։ ԺԹ դարու վերջին տասնամակնին, երբ ամերիկահայ թեմը պիտի հաստատուէր, 1895ի համիտեան ջարդերուն հետեւանքով, հայերուն թիւը արդէն ստուարացած էր ամերիկեան հոծ մի քանի զլիսաւոր քաղաքներու մէջ։ 1910ին հայոց ընդհանուր թիւը Միացեալ Նահանգներէ մէջ հասած էր 70,000ի։ 1897ին վեց հայ առաքելական եկեղեցականներ արդէն կը հովուէին հայահոծ համայնքները, զլիսաւորութեամբ Յովսէփ Սարաճեան ժ. վարդապետի, որ կանուխէն, թեմակալ առաջնորդ ըլլալէն առաջ, Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կարգադրութեամբ Ամերիկա եկած էր 1889ին եւ յաջողած էր տարի մը ետք կառուցանել տալ Ս. Փրկիչ հայաստանայց

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

առաջին եկեղեցին Ուստր քաղաքին մէջ։ Սարաճեան եպիսկոպոսի ժամանումը որպէս առաջնորդ 1898ին, իր առաջին ժամանումէն ինը տարի ետք, հիմը կը դնէր Թեմի հաստատումին հայրապետական կոնդակով ինչպէս բացատրուեցաւ Յովսէփ եպիսկոպոս ամբրիկահայ Թեմէն ներս առաջին քահանայական ձեռնադրութիւնը կը կատարէ 1899 հոկտեմբեր 14ին [ԱՆԴ 21]։ Իսկոյն ամբրիկահայ նորակազմ Թեմի եկեղեցականաց առաջին ժողովը կը ղուժարուի Սարաճեան եպիսկոպոսի նախագահութեամբ 1901 Թուականի յունիսի 17-18ին, եւ Թեմական անդրանիկ ժողովն ալ՝ 1902ի յունիսի 12ին, որ իսկոյն կ'որոշէրէ Թեմին առաջին կանոնադրութիւնը, որ կը վաւերացուի ամենայն հայոց կաթողիկոսէն սեպտեմբեր 6ին [ԱՄԵ.105]։ Թեմի առաջին եկեղեցիները, որոնց չէնքերը առաջին պատենութեամբ կը ղուռին օտար յարանաւանութիւններէ, եղած են հետեւեալները։ Ուստրի Ս. Փրկիչ առաջնորդանիստ եկեղեցին, կառուցուած 1889ին եւ օծուած 1891ին սկիզբը, Ֆրէզնօ Գալիֆորնիոյ եկեղեցին՝ 1900ին, Ուեսթ Հօպօքըն Նիւ Ճըրզիի եկեղեցին՝ 1907ին, Ֆաուլըր Գալիֆորնիոյ եկեղեցին՝ 1910ին, Բրովիտենս Ռոտ Այլընտի եկեղեցին՝ 1914ին, Ֆիլատելֆիա Փենսիլվանիոյ եկեղեցին՝ 1913ին [ԱՆԴ 21]։ Թեմի անդրանիկ առաջնորդը՝ Յովսէփ եպիսկոպոս Սարաճեան իր պաշտօնին վրայ կը մնայ ութ տարի (1898-1906), եւ կը հրաժարի 1906 տեպտեմբեր 2ին յատենի երեսփոխանական ժողովոյ, որմէ ետք կը վերադառնայ Կ. Պոլիս եւ կը ստանձնէ վանայ Թեմին առաջնորդութիւնը [11. ՏԱՃ. 360]։ Ամբրիկայի Թեմին վրայ Սարաճեանի յաջորդած են Պօղոս Գալիֆորնիոյ Գաֆթանեան որպէս տեղապահ (1906-1908), Սքնիկ արքեպիսկոպոս Ապահունի եւ Գէորգ արքեպիսկոպոս Իւթիւճեան որպէս հայրապետական պատուիրակներ 1908էն մինչեւ 1913։

ՅԱՄԱՐԻ ԳՊՐԵՎԱՆԵՐԸ

Արմաշի գաբրեւները, հիմնուած 1899ին Կ. Պոլսոյ խորէն Անդգեան պատրիարքի նախաձեռնութեամբ, քսանվեց տարիներու (1889-1915) յարաբերաբար կարճ տեւողութեամբ

Թեան ընթացքին, շնորհիւ Օրմանեան Մաղաքիա եւ Դուրեան Եղիշէ եպիսկոպոսներու, դարձաւ լուսատու փարոս մը հայ եկեղեցականներու պատրաստութեան գործին մէջ։ Դժբախտաբար Ա. Համաշխարհային պատերազմը եւ ապրիլեան մեծ եղեռնը միանգամ ընդմիջտ փակեցին նաեւ այս սրբազան հաստատութիւնը։ 1914ին ծրագրուած էր 25ամեայ յօբելանսը տօնել Դպրեվանքին հանդիսաւոր յիշատակութեամբ, սակայն այդ եւս զլացուեցաւ անոր նոյն քաղաքական դժիւն պատճառներով։ Եւրեթացեալու համար կատարուած գործը եւ նշելու համար յօբելանսը, Արմաշի Դպրեվանքի հիմնադիրներն ու հոգեւորական սաները միասնաբար հրատարակեցին հատոր մը «Արմաշու Դպրեվանքին 25ամեայ Յօբելանսին Առթիւ» (1914), որմէ կարելի կ'ըլլայ քաղիչ մանրամասնութիւններ հոն յաճախած աշակերտութեան թիւին, որակին, ուսուցչաց կազմին, խնամակալութեանց, այլազան գաւառներէ հոն դասցած եւ շրջանաւարտ եղած աշակերտութեան, եւ վերջապէս հոգեւորական ասպարէզ ընդգրկած հոյ մը, թիւով 36, հայ հոգեւորականութեան Այդ փոքրաթիւ ընտրեալներու խումբը սակայն կրցաւ նոր ոգի ներմուծել հայ եկեղեցական դասուն մէջ եւ փոխել դիմագիծը անոր, սասարիչ տալով միօրինակ դաստիարակութեամբ եւ ուսումով՝ պատրաստուած եկեղեցականութեան մը, փոխան փոքրաւորութենէ հասած եւ յաճախ պատահականօրէն եկեղեցական դարձած հնօրեայ կրօնաւորներու, հորոնք ոչ մէկ կերպով կը ներկայացնէին ներդաշնակ միութիւն մը» [ԲՊԳ. 2], ամէն մէկը ձեռնցնելով առանձին դպրոց մը եւ աւանդներ ըմբռնում մը։ Մինչ Արմաշի մէջ պատրաստուածները իրենց մէջ կը պահէին ուսման մակարդակի հաւասարութիւնը եւ գաղափարներու ներդաշնակութիւնը Օրմանեանի նման փորձառու վարիչի մը եւ Դուրեանի նման գերազանց ուսուցչի մը անմիջական հսկողութեան ներքեւ Արմաշական հոգեւորականութիւնը անգլուխ չթողուց աղէտահար բազմաթիւ Թեմեր թրջահայ գաւառներէն ներս, ուր անոնք իրենց նւիրեալ աշխատանքով հոգեւոր կեանքը վերածաղկեցուցին, եւ որակաւոր ուսման իրենց պատրաստութեամբ միա-